

ОВЧАРЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
(Інститут вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України)

УДК 351.743

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІ НАСИЛЬСТВУ ТА НЕЗАКОННОМУ ПОВОДЖЕННЮ В ОРГАНАХ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена шляхам запобігання випадкам насильства та жорсткого поводження у вітчизняних органах кримінальної юстиції. Автором аналізуються європейські стандарти та конституційні засади попередження незаконного поводження у правоохоронних органах. Детально вивчаються положення КПК України, спрямовані на мінімізацію відповідних ризиків у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, органи кримінальної юстиції, слідчий суддя, особа, відповідальна за перебування затриманих, попередження катування та незаконного поводження з обвинуваченим.

Статья посвящена путям предотвращения случаев насилия и жесткого обращения в отечественных органах уголовной юстиции. Автором анализируются европейские стандарты и конституционные основы предупреждения незаконного обращения с обвиняемыми в правоохранительных органах. Подробно изучаются положения УПК Украины, направленные на минимизацию соответствующих рисков в уголовном производстве.

Ключевые слова: уголовное производство, органы уголовной юстиции, следственный судья, лицо, ответственное за пребывание задержанных, предотвращение пыток и незаконного обращения с обвиняемым.

This article is devoted to the prevention of violence and illegal treatment of the accused in domestic criminal justice bodies. The author analyses European standards and constitutional principles of prevention of the unlawful conduct in criminal justice agencies. Provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine of are studied in detail, focusing on the ways of minimizing violence in the criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, criminal justice system, the investigating judge, the person responsible for detained persons, preventing torture and illegal treatment of the accused.

Вступ. Для вітчизняних органів кримінальної юстиції досить гостро постає проблема насильства та жорстокого поводження. За даними доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні 2011» у 2011 році було зафіксовано 980 тис. незаконних випадків насильства в органах ОВС. Як відзначає міжнародна правозахисна організація Amnesty International у 50-й щорічній доповіді організації «Про стан прав людини у світі» в 2011 році в Україні зберігалася атмосфера безкарності міліцейського свавілля. Цьому сприяли структурні недоліки правоохоронних органів, корупція, порушення, допущені при розслідуванні злочинів, скоєних співробітниками міліції, – або повна відмова від розгляду (навіть у випадках, коли надавалися неспростовні докази, в тому числі медичні), утиск і залякування осіб, що подають скарги. За даними правозахисників, громадяни потерпають від жорстокості правоохоронців не тільки в ізоляторах тимчасового тримання чи кімнатах для затриманих та доставлених. Діапазон форм міліцейського насильства надзвичайно широкий – неправомірне застосування сили співробітниками спецпідрозділів під час акцій протесту, побиття громадян працівниками патрульної служби чи ДАІ безпосередньо на вулиці, знущання над доставленими до пунктів дільничних інспекторів міліції [1; 2]. Тому актуальність вивчення організаційних та процесуальних аспектів попередження насильства та незаконного поводження з обвинуваченими в органах кримінальної юстиції України не викликає заперечень.

Постановка завдання. Означена проблема викликає певний інтерес у вітчизняних науковців, які досліджують окремі питання удосконалення організації та функціонування органів міліції, прокуратури та судівництва (О. Римарук [3, с. 15-19], В. Карасик [4, с. 7], С. Шестак [5, с. 422-429] та ін.). Однак ухвалення нового КПК України у 2012 р. викликало потребу осмислення законодавчих новацій, спрямованих на мінімізацію відповідних ризиків у кримінальному провадженні. Отже, метою нашого дослідження буде аналіз норм і положень КПК України [6], які сприятимуть викоріненню незаконних практик на досудовому провадженні в діяльності вітчизняних органів кримінальної юстиції.

Результати дослідження. У ст. 3 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини 1950 р. (далі – Конвенція) встановлено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [7].

Це положення втілено в конституційних приписах. Так, за ст. 28 Конституції України, кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [8].

В одному із фундаментальних рішень (рішення у справі «Сельмуні проти Франції») Європейського суду з прав людини (далі – Євросуд) визначено, що ст. 3 Конвенції є втіленням основних цінностей демократичних суспільств, які входять до складу Ради Європи, і вважається одним із найважливіших основоположних положень Конвенції, відступ від якого не дозволяється. У разі подання скарг за цією статтею Конвенції Євросуд повинен провести особливо ретельний аналіз із урахуванням усіх матеріалів, поданих сторонами (правова позиція у справі «Мат'яр проти Туреччини») [9].

Всього з 2001 по 2012 рр. Європейський суд з прав людини ухвалив 81 рішення проти України, в яких вказується на недотримання статті 3 Конвенції про захисту прав людини і основоположних свобод, яка забороняє тортури. В них було констатовано 137 порушень з боку вітчизняних правоохоронних органів. У липні 2012 р. Євросуд виніс рішення по справі Богдана Савицького, за яким зобов'язав Україну відшкодувати 154 тис. євро компенсації за жорстоке поводження у відділенні міліції. Це рекордна сума компенсації, яку коли-небудь присуджували українцю в Страсбурзі [10].

Серед науковців та співробітників правоохоронних органів досить поширеною є теза про те, що завдяки новому Кримінальному процесуальному кодексу українське суспільство отримало ефективний інструмент права, що унеможливує існування протиправного насильства в органах внутрішніх справ.

Новий КПК України має суттєво зменшити практику застосування позбавлення волі як запобіжного заходу. Адже відповідно до п. 1 ст. 176 КПК модернізовано перелік запобіжних заходів, до яких віднесено: (а) особисте зобов'язання, (б) особисту порука, (в) застава, (г) домашній арешт, (д) тримання під вартою. Важливою гарантією забезпечення права особи на особисту недоторканність є принцип вибору запобіжного заходу, передбачений цим кодексом. Так, за статтею 176 Кодексу слідчий, прокурор мусить довести обґрунтованість і необхідність застосування запобіжного заходу, наводячи при цьому обставини, достатні для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам. При цьому най-більш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою, а всі рішення по застосуванню цих заходів ухвалюватиме слідчий суддя. Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно в разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим 177 КПК, пов'язаним із переховуванням особи від кримінального переслідування та продовженням вчинення кримінальних правопорушень (ст. 183 КПК України).

Позитивом КПК є те, що остаточне рішення у всіх заходах забезпечення кримінального провадження практично завжди ухвалюється слідчим суддею. Але те навантаження, яке випадає зараз на слідчих суддів, може привести до того, що вони будуть просто автоматично затверджувати позицію прокурорів. Зловживання в нашій правовій системі змусили законодавця в ст. 206 КПК зобов'язати суддю вжити певних заходів щодо захисту прав та основоположних свобод людини. Так, якщо слідчий суддя отримує з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду знаходиться особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти після внесення застави в установленому цим Кодексом порядку, він зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи. Слідчий суддя зобов'язаний звільнити позбавлену свободи особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судового рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявності інших правових підстав для позбавлення особи свободи. Якщо до доставлення такої особи до слідчого судді прокурор, слідчий звернеться з клопотанням про застосування запобіжного заходу, слідчий суддя зобов'язаний забезпечити проведення у найкоротший строк розгляду цього клопотання. Незалежно від наявності клопотання слідчого, прокурора, слідчий суддя зобов'язаний звільнити особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких трималася ця особа, не доведе: (1) існування передбачених законом підстав для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду; (2) неперевіщення граничного строку тримання під вартою; (3) відсутність зволікання у доставленні особи до суду.

Окремим напрямком вирішення проблеми насильства в органах МВС є встановлення систем відеозапису з архівацією даних в окремих приміщеннях для проведення допитів, інших слідчих дій і опитувань громадян оперативними працівниками. Обладнання райвідділів міліції відповідними технічними засобами

розпочалося у 2011 р. Розпорядженням МВС України від 31 березня 2011 р. № 329 підпорядковані працівники зобов'язуються проводити слідчі дії та опитування громадян виключно в таких приміщеннях після їх відповідного обладнання.

Правозахисники і співробітники МВС вважають прогресом створення відповідно до нового КПК України служби уповноважених з контролю за триманням затриманих. У штаті міліції передбачено 750 таких посад. Уповноважений повинен зареєструвати затриманого, переконаватися в тому, що на ньому немає слідів побиттів, у разі потреби забезпечити надання йому медичної допомоги. Роботи цього уповноваженого сприятиме скороченню випадків насильства в органах міліції.

Правову базу для функціонування цього інституту створено у статті 212 КПК України. Так, у підрозділі органу досудового розслідування мають бути призначені одна або декілька службових осіб, відповідальних за перебування затриманих. Відповідальними за перебування затриманих не можуть бути слідчі.

До обов'язків службової особи, відповідальної за перебування затриманих, належить: (1) негайно зареєструвати затриманого; (2) роз'яснити затриманому підстави його затримання, права і обов'язки; (3) звільнити затриманого негайно після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання, передбаченого статтею 211 КПК; (4) забезпечити належне поводження із затриманим та дотримання його прав, передбачених Конституцією України, цим Кодексом та іншими законами України; (5) забезпечити запис усіх дій, що проводяться із залученням затриманого, у тому числі час їх початку та закінчення, а також осіб, які проводили такі дії або були присутні при проведенні таких дій; (6) забезпечити невідкладне надання належної медичної допомоги та фіксацію медичним працівником будь-яких тілесних ушкоджень або погіршення стану здоров'я затриманого. До складу осіб, що надають затриманому медичну допомогу, за його бажанням може бути допущена конкретна особа, що має право на зайняття медичною діяльністю.

Відповідно до ст. 213 КПК уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. Якщо є підстави для обгрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності. У разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це його батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування.

Правові підстави для дотримання судами права на абсолютну заборону катувань у кримінально-процесуальному законодавстві визначено в загальному у ст. 22 КПК 1960 р. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 22 КПК 1960 р. «забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів». Також згідно з положенням ст. 368 КПК 1960 р. «однобічним або неповним визнається дізнання, досудове чи судове слідство в суді першої інстанції, коли залишилися недослідженими такі обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для правильного вирішення справи».

Окремо слід наголосити, що із набранням чинності КПК загальні правила оцінки доказів судом у кримінальному провадженні чітко врегульовують проблемні питання, порушені у цьому узагальненні. Так, зокрема, згідно зі ст. 8 КПК кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, при цьому застосовується такий принцип з урахуванням практики Євросуду.

Відповідно до ч. 2 ст. 11 КПК забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Згідно зі ст. 87 КПК, недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння, як отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК).

Згідно з положеннями ч. 3 ст. 87 КПК, такі докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, коли вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані. У разі встановлення очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість його дослідження або припинення його дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження вже було розпочате (ч. 3 ст. 89 КПК України).

Положеннями частин 6-8 ст. 206 КПК забезпечено дотримання вимог Конвенції та практики Євросуду у контексті заборони катувань та жорстокого поводження. Зокрема, якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та: 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи; 2) доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи; 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством.

Слідчий суддя зобов'язаний діяти у такому ж порядку незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обгрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі. Право не живити таких дій надано слідчому судді лише у випадку, коли прокурор доведе, що ці дії вже здійснені або здійснюються.

Іншим засобом зменшення випадків катувань і жорстокого поводження на досудовому розслідуванні є інститут угод, зокрема, угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості. Аналіз положень гл. 35 КПК дає підстави виділити наступні сутнісні характеристики інституту угод.

Угода про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості, тяжких злочинів, внаслідок яких шкода завдана лише державним чи суспільним інтересам. Укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні, в якому бере участь потерпілий, не допускається. Ініціювання укладення угоди можливе в будь-який момент після повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку (ст. 469 КПК України).

В угоді про визнання винуватості зазначаються її сторони, формулювання підозри чи обвинувачення та його права кваліфікація з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, істотні для відповідного кримінального провадження обставини, беззастережне визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення, обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (якщо відповідні домовленості мали місце), узгоджене покарання та згода підозрюваного, обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням, наслідки укладення та затвердження угоди, передбачені статтею 473 КПК, наслідки невиконання угоди. В угоді зазначається дата її укладення та вона скріплюється підписами сторін (ст. 472 КПК України).

Наслідком укладення та затвердження угоди про визнання винуватості для прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого є обмеження їх права оскарження вироку згідно з положеннями статей 394 та 424 КПК, а для підозрюваного чи обвинуваченого – також його відмова від здійснення прав, передбачених абзацами 1 та 4 пункту 1 частини 4 статті 474 КПК (ч. 2 ст. 473 КПК України). Важливим наслідком угоди є зменшення покарання для обвинуваченого.

Судове провадження на підставі угод має суттєві особливості, визначені ст. 474 КПК України. Розгляд щодо угоди проводиться судом під час підготовчого судового засідання за обов'язкової участі сторін угоди з повідомленням інших учасників судового провадження. Суд зобов'язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дій будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді. Для з'ясування добровільності укладення угоди у разі необхідності суд має право витребувати документи, у тому числі скарги підозрюваного чи обвинуваченого, подані ним під час кримінального провадження, та рішення за наслідками їх розгляду, а також викликати в судове засідання осіб та опитувати їх. На підставі розгляду суд ухвалює вирок, яким затверджує угоду та призначає узгоджену сторонами міру покарання (ст. 475 КПК України).

У разі невиконання угоди про визнання винуватості прокурор має право звернутися до суду, який затвердив таку угоду, з клопотанням про скасування вироку. Клопотання про скасування вироку, яким затверджена угода, може бути подано протягом встановлених законом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного кримінального правопорушення (ст. 476 КПК України) [11].

Передбачалося, що з появою в КПК гл. 35 «Кримінальне провадження на підставі угод» значно спроститься процедура розгляду певної категорії справ, скоротяться строки тримання осіб під вартою, загальні процесуальні строки розгляду, а також зменшиться навантаження на систему судових і правоохоронних органів. Перші результати реалізації цих положень нового КПК виправдали сподівання та засвідчили ефективність обраного законодавцем напрямку. З моменту набрання чинності кримінальним процесуальним законом кількість угод про примирення, розглянутих судами загальної юрисдикції, становить 8% від загальної кількості проваджень, надісланих до суду (1075 угод на місяць протягом 2013 р.).

За даними перших моніторингів впровадження нового КПК України, з набуттям ним чинності досить відчутно зменшилася кількість скарг на неналежне поводження в органах міліції та тортури. На думку

Уповноваженого з прав людини В. Лутковської, це пов'язано з тим, що КПК усунув головну мету застосування тортур. Адже, як правило, міліціонери застосовували силу, щоб вибити з обвинуваченого явку з повинною, яка потім лягала в основу обвинувачення, і справа із зібраними таким чином доказами потрапляла до суду [12].

Аналогічні висновки зробив Європейський комітет проти катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання 15 листопада 2013 р. на основі попередніх результатів моніторингового візиту до місць несвободи в Україні, здійсненого у жовтні 2013 р. Був відзначений той факт, що після набрання чинності нового КПК відбулося зменшення масштабів такого явища як жорстоке поводження із затриманими особами, які перебувають під юрисдикцією органів внутрішніх справ. Особливо ситуація поліпшилася в Києві у порівнянні з іншими відвіданими регіонами. Водночас члени делегації отримали численні повідомлення про жорстоке поводження від осіб, які були затримані співробітниками органів внутрішніх справ. Переважна більшість отриманих повідомлень стосувалася періоду відразу після затримання, коли відповідні особи вперше були на допиті в оперативних працівників. Було також відмічено, що положення нового КПК, що стосуються обліку фактичного часу арешту часто не застосовуються, і що неточний або суперечливий час затримання часто приводяться в різних протоколах і реєстрах. Делегація також відзначила позитивний досвід роботи нової системи надання безплатної юридичної допомоги особам, затриманими правоохоронними органами, яка сприяє запобіганню жорсткому поводженню із затриманими особами [13].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто відзначити, ціла низка норм і положень КПК України 2012 р. спрямовані на викорінення практики застосування насильства або іншого незаконного поводження із підозрюваним, обвинуваченим на етапі досудового розслідування кримінального правопорушення. Однак, на нашу думку, буде передчасним вважати, що із запровадженням нового КПК України питання застосування насильства вітчизняними правоохоронцями буде автоматично знято з повістки дня. Для повного викорінення цього явища необхідна комплексна, більш глибока реформа органів кримінальної юстиції, яка матиме на меті підвищення рівня суспільної довіри до них.

Список використаних джерел:

1. Катування та жорстоке поводження в українській міліції. Підсумки 2011 р. Звіт Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/dig2482.htm>. – Заголовок з екрану.
2. Права людини в Україні – 2012. Узагальнена доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?r=a1b6c14d1>. – Заголовок з екрану.
3. Римарук О. Відомчий контроль за кримінально-процесуальною діяльністю міліції як органу дізнання / О. Римарук // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2011. – № 4. – С. 15-19.
4. Карасик В. Ця служба непочесна і тяжка / В. Карасик // Дзеркало тижня. Україна. – № 31. – Від 07 вересня 2012 р. – С. 7.
5. Шестак С. Принципи недержавного контролю за діяльністю міліції в Україні / С. Шестак // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 22 (61). – № 2. – 2009. – С. 422-429.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р., № 4651-VI // Голос України. – 2012. – Від 19 трав. – № 90-91.
7. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270-302.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. за 2011 – перше півріччя 2012 р. / Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html. – Заголовок з екрану.
10. Дорошо С. Лутковська: рішення Євросуду про свавілля міліції – «жахливі» / С. Дорош / ВВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/08/120802_eurocourt_ukraine_police_victims_sd.shtml. – Заголовок з екрану.
11. Банчук О. 10 фактів, що дозволяють зробити попередній висновок про серйозну гуманізацію кримінальної юстиції України / О. Банчук // Закон і бізнес. – № 41(1131) 12.10–18.10.2013. – С. 4.
12. Гайдай Ю. Моніторингові візити в місця позбавлення волі привчають керівників установ до того, що їх можуть перевірити в будь-який момент / Ю. Гайдай // Закон і бізнес. – № 45(1135). – Від 09.11–15.11.2013 р.
13. Попередні висновки щодо органів внутрішніх справ, представлені делегацією ЄКЗК : Страсбург, 15 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1384539043>. – Заголовок з екрану.

